

dokler niso temelji prekrili mnogo tega. Edino na ta način si lahko razložimo, da so ležali razni arhitravi, reliefi itd. pod temeljnimi zidovi (sl. 5).

Poleg mnogoštevilnih spomenikov iz pohorskega marmora je pa ohranjenih tudi zelo mnogo kosov iz navadnega domačega peščenjaka. Ti kosi so bili deloma temelji v zemlji, deloma pa so tvorili notranje dele dekorativnih zgradb. Na njih so bili pričvrščeni mnogi zunanji marmornati deli. Imamo pa tudi precej sarkofagov iz tega kamna, kjer so shranjevali pepel pokojnikov. Na nekaterih peščenjakovih sarkofagih najdemo celo izlizane napise. V glavnem so bili to grobovi sužnjevi, ki so pripadali h gospodarstvu Spectacijev.

Sežiganje mrličev je v rimskem imperiju popolnoma prenehalo šele z zmago krščanstva. Ker imamo v šempetrskem grobišču samo sarkofage za sežgane mrliče, smo lahko prepričani, da je bilo to pokopališče v uporabi prvih 250 let našega štetja, a ne kasneje, ko je postalo krščanstvo močno in je pričel prevladovati krščanski pokop. Edina izjema je pokrov iz peščenjaka, ki je moral

pokrivati rakev neke mlajše osebe. Ta sarkofag je bil edini, ki je hranil nesežgane človeške ostanke. Z veliko verjetnostjo lahko trdimo, da je pripadal nekemu kristjanu. To bi se strinjalo tudi z drugo kronologijo, da je bilo pokopališče uničeno za časa vlade cesarja Septimija Severa ali nekoliko kasneje. Saj je znano, da je ravno ta vladar zelo podpiral kristjane, pa smo upravičeni trditi, da je omenjeni pokrov del nekega krščanskega sarkofaga.

Šempetrsko grobišče je tako bogato in popolnoma ohranjeno, da imajo nekatere grobne zgradbe ohranjenega več kot 80% prvotnega gradiva in se jih zaradi tega splača postaviti nazaj na staro mesto. Primerjajočega materiala skoro ni treba uporabljati, ker se spomeniki sami med seboj tako vežejo in izpopolnjujejo, da ni treba iskati nikakih analogij ali kaj podobnega. Pač pa ta bogati material potrjuje mnoga še dvomljiva mnenja. Zaradi tega lahko trdimo, da je šempetrsko grobišče izmed poganskih provincialnih grobišč eno najvažnejših ne samo v Jugoslaviji, temveč tudi v vseh provincah nekdanje rimske države.

ZAČETKI NOVEGA MESTA

DR. MILKO KOS

Med slovenskimi pokrajinami je bila Dolenjska pred prihodom naših prednikov ena najbolj gosto naseljenih. V prvi vrsti velja to za tisti del Dolenjske, ki se širi med Gorjanci, Krko in Savo. Arheološki zemljevid te pokrajine nam v starem veku kaže izredno gosto mrežo selišč, potov in najdb. Preko nje vodi v rimski dobi velika cesta Emona (Ljubljana) — Praetorium Latobiorum (Trebnje) — Nevioudunum (Drnovo pri Krškem) in dalje v Siscijo (Sisak), ki je nedvomno služila ob koncu VI. in v VII. stoletju prihajajočim Slovencem kot dober kažipot pri njihovem prodiranju proti zahodu. Del Slovencev se je v njenem območju ustalil in naselil širok pas ob obeh straneh velikega rimskega pota, skoraj povsod sledeč s svojimi naselji območjem selišč iz prazgodovinskega in rimskega časa.

Tako so mogli priti in so prišli naši predniki tudi v okoliš današnjega Novega mesta. Vse kaže, da se je ta dotok usmerjal od vzhodne in severne strani, ne pa od južne. Kajti med novomeško kotlino in Belo krajino se je že v predslovenski dobi pa v časih

slovenskega naseljevanja širil gozdni pas, ki je bil mnogo širši in večji od današnjega in je v prvih stoletjih bivanja v novi domovini ločil v selitvenem, pa tudi političnem ozirju naseljence ob Krki od onih v današnji Beli krajini. Bela krajina od Kolpe pa do roba Gorjancev in kočevskih gora, »dežela onstran gore« (ultra montem), kakor so se izražali v srednjem veku na Kranjskem, je za časa slovenskega naseljevanja dobivala dotoke svojega prebivalstva od prekokolpske strani. V novomeškem okolišu pa se je prvotna slovenska naselitev, sprva v ekstenzivni meri, razprostrla do roba Gorjancev in velikih gozdov, ki na jugu ločujejo novomeško kotlino od Bele krajine. Skrajna južna točka naselitve je tukaj Mehovo z bližnjo okolico.¹

Nekoliko močnejši tok, še izza prve dobe slovenskega naseljevanja, se je usmeril ob Krki navzgor; proti jugu pa tudi tukaj ni prodril mnogo preko velikega kolena Krke v okolišu današnjih Dolenjskih Toplic. V smeri proti Suhi krajini je ekspanziji novomeškega naselitvenega toka zaprl pot gorski

in gozdnati rob, ki se med Sotesko in Prečno spušča v dolino Krke. V živem in tesnem naselitvenem stiku je pa novomeški okoliš povezan s severom, severovzhodom in severozahodom, od teh strani ni dobival le svojih kolonizacijskih tokov, marveč tudi oblike političnega oblikovanja v dobi, ki jo imenujemo srednji vek.

Kot marsikje drugod na slovenskih tleh je Slovenec tudi v novomeškem okolišu naselil najprej zemljo, ki jo je že pred njim pridobil kulturi prebivalec rimske in predrimske dobe. Vabila ga je k obdelavi, ki je bila lažja kot tam, kjer je bilo treba gozdove šele krčiti. Temu je lahko slediti, če primerjamo arheološki zemljevid novomeškega okoliša iz starega veka s selišči, ki jih moremo glede nastanka staviti v starejše slovenske čase. Skoraj povsod v bližini prometnih potov, najdišč, grobišč in gradišč iz pred-slovenskih časov naletimo na slovenska selišča, ki s svojimi imeni, poljsko razdelitvijo, oblikami vasi in še drugim pričajo, da jih je šteti med kraje sorazmerno stare slovenske naselitve.

Krajevno ime je navadno najstarejši vir za zgodovino vsakega po človeku naseljenega kraja. Kot drugod tudi v novomeškem okolišu. Mimo krajev, ki s svojim imenom govorijo o utrdbah ali ostankih predslovenskih in prvih slovenskih časov (na primer Gradec, Groblje), je šteti k starejšim slovenskim krajevnim imenom tudi v novomeškem okraju taka, ki nakazujejo obliko ali kakovost tal, na primer Grič, Kamnje, Kal, Mokro polje. Dalje spadajo med krajevna imena starejših plasti tudi taka, ki so v zvezi z drevjem in rastlinstvom (na primer Brezje, Cerovec, Češnjice, Gaberje, Hmeljnik, Hraštje, Orehek). Stara so tudi nekatera, vendar ne vsa krajevna imena po svetnikih (Šentjurje, Šmihel), pa na splošno imena krajev po vodah (Kamnica, Sušica, Težka voda, Toplica), oziroma po položaju in prehodu preko voda (Brod, Struga).

Ni in ne more biti namen, podati v tej razpravi zgodovinsko razčlenitev krajevnih imen novomeškega okraja. Ugotoviti nam je le končne izsledke takega raziskavanja, kolikor so potrebni za razumevanje naselitve prostora, v katerem je nastalo in leži, je živel in živi Novo mesto. Ti nam kažejo, da je bil novomeški okraj naseljen že v starejši slovenski dobi vsaj v ekstenzivni meri v okviru meja, ki smo jih spredaj nakazali: do podnožja Gorjancev, do roba velikih gozdov na jugu in zahodu, medtem ko se proti severu, severozahodu in severovzhodu dru-

žijo imena starejšega slovenskega tipa v nepretrgani zvezi z enako tvorjenimi imeni v smereh proti Mirni peči in Trebnjem oziroma proti Beli cerkvi in Šentjerneju.

Le na eno vrsto krajevnih imen v novomeškem okraju bi hotel posebej opozoriti: prvič zato, ker so zanj posebno značilna in številna, a drugič, ker segajo po svojem nastanku že v dobo, ko nam postaja tudi politična zgodovina našega okraja jasnejša. Mislim na imena, tvorjena z besedo »vas«, tipa na primer Gotna vas. Krajevna imena tvorjena z »vas«, spadajo v dobo kolonizacije, ki je prehajala že od ekstenzivnosti v intenzivno naseljevanje dotodaj nenaseljenih predelov novomeškega okraja; kolikor moremo presoditi, poglavitno nekako v stoletja od XI. do XIII. Vendar je točen nastanek kraja in krajevnega imena te vrste navadno težko določiti.²

Po času nastajanja in načinu tvorbe moremo imena z »vas« vzporediti s krajevnimi imeni nemškega naselitvenega ozemlja, oblikovanimi s pridevkom »dorf«. Slovencem, kot kaže, tvorba krajevnih imen z »vas« ni bila v tisti meri domača kot Nemcem. Preiskava številnih krajevnih imen te vrste v novomeškem okraju kaže, da mnogi kraji, danes poimenovani s pridevkom »vas«, tega v starejših dobah niso imeli. Druga krajevna imena te vrste zopet kažejo, da jim je šele tuja pisarna dala obliko z »vas« oziroma pomenčnim »dorf«, medtem ko stare slovenske domače oblike pridevka »vas« oziroma »dorf« ne poznajo.³

Kljub temu pa preostane še velika skupina imen, ki so tako v svojih slovenskih kot nemških oblikah tvorjena z »vas« in se tako že v starejših znanih zapisih pojavljajo. Mimo imen te vrste, sestavljenih z osebnim imenom slovenskega ali krščanskega izvora (na primer Jurka vas, Jurna vas, Ivanja vas) imamo tudi skupino takih, ki v njih tiči germansko osebno ime. Nikakor pa ne smemo iz tega nujno sklepati, da je bila tista vas mogoče od Nemcev naseljena, ali da je bil ta, po katerem se vas imenuje, Nemec. Po politični zavladavi Nemcev se je dajanje nemških osebnih imen tudi med Slovenci silno razširilo, čeprav je tisti, ki ga je nosil, bil in ostal Slovenec. Če se torej Gotna vas tako imenuje prejkone po nekem Guotu ali Guoti, če ima Irča vas ime po nekem Geroltu, Regerja vas po nekem Rudigerju, Rumanja vas po nekem Rudmanu — to še daleč ne pomeni, da so bile to mogoče nemške naselbine, pač pa da so mogle nastati, oziroma da so dobile to svoje ime šele takrat, ko je s tujimi rodbinami in vplivom

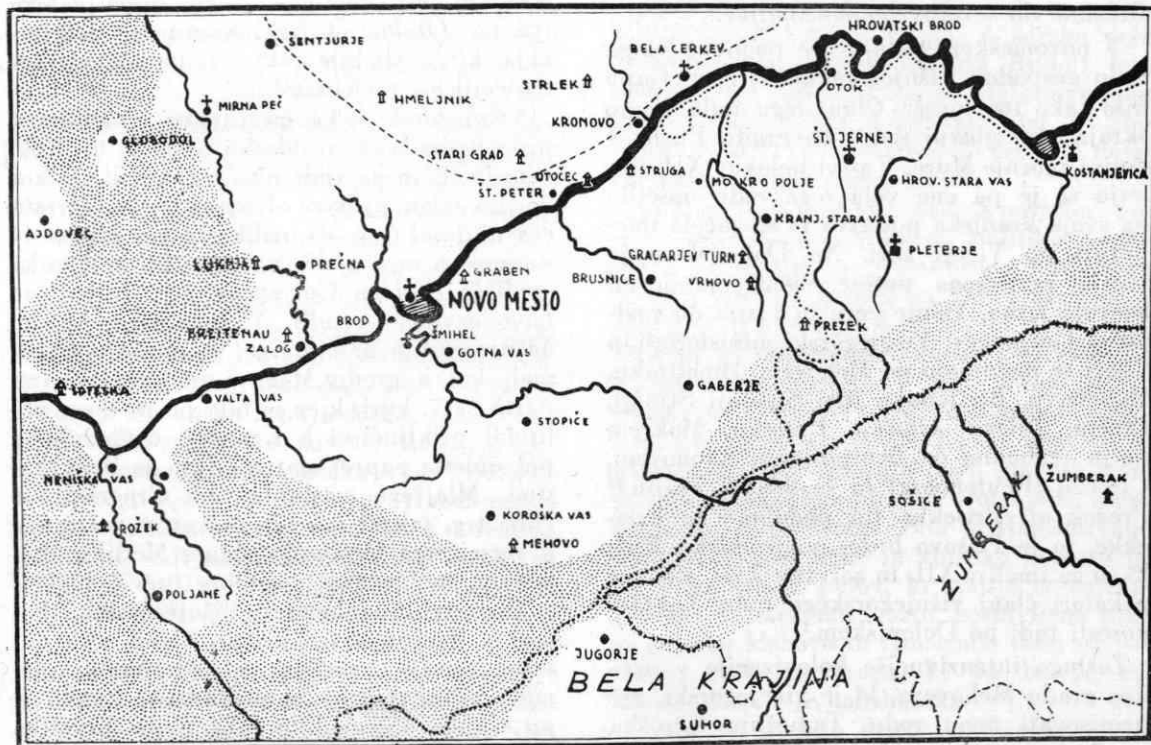
prišlo tudi pri nas v navado, imenovati sebe in druge s takimi imeni tujega izvora.⁴

Če na splošno premotrimo množino in oblike krajevnih imen novomeškega okoliša, kolikor moremo njim in krajem, z njimi poimenovanim, glede nastanka prisoditi relativno večjo starost, moremo reči, da je bil ta predel slovenske zemlje že v XII. in XIII. stoletju posejan z vasmi in zaselki, ki se glede števila niso mnogo razlikovali od današnjega stanja. In vendar ni sredi tega sorazmerno gosto naseljenega in obljudenega sveta že takrat nastala ali stala tržna ali mestna naselbina, ki bi ji v tem predelu šle gospodarske in obrambne funkcije, kar bi glede na podobne razmere marsikje drugje mogli pričakovati. Vpogled v politično zgodovino našega okraja do omenjene in v omenjeni dobi nam bo, tako menim, mogel to do neke mere razložiti.

Kraji in krajevna imena, tvorjena z besedo »vas«, o katerih smo slišali, segajo po svojem nastanku v glavnem v dobo, ko se nam za zgodovino novomeškega okraja odpirajo tudi že drugi viri kot zgolj krajevnoimenski.

Segajo v čase, ko moremo v našem okolišu že ugotoviti obrise tistih političnih tvorb in delovanje sil, ki so postale kasneje v veliki meri odločilne za nastanek nove meščanske naselbine ob Krki.

Ta naselbina je nastala v bližini mej države, ki ji je novomeški okraj, hkrati z veliko večino slovenske zemlje, v visokem in poznem srednjem veku, pripadal. Okoliš Novega mesta je v času do XII. stoletja državno obmejno ozemlje. Vse do XII. stoletja je potekala vzhodna meja Kranjske, z njo državna meja proti Hrvaški, ob spodnji Krki približno do Kronovega in od tod proti jugovzhodu na najvišje vrhove Gorjancev, od teh pa v gozdovih, ki dele Belo krajino od novomeškega okoliša.⁵ Za potek nekdanje kranjsko-hrvatske meje v novomeškem odseku je značilna starejša označba današnje Stare vasi (imenovane tudi Gorenja Stara vas) jugozahodno od Šentjerneja: Kranjska Stara vas, pa današnje Dolenje vasi, vzhodno od Šentjerneja: Hrovaška Stara vas. Nekdanja politična državna meja med Kranjsko in Hrvaško je pustila sled v Hrovaški in

Sl. 1. Novomeški okraj v srednjem veku

- del rimske ceste Emona - Siscia
- meja proti Hrvaški do XII. stoletja
- - - - - meja proti Hrvaški od XII. stoletja
- |— današnja meja med Slovenijo in Hrvaško
- ⌈ gradovi in plemiški dvorci v srednjem veku

- farne vasi v srednjem veku
- nekatere vasi
- ⊕ samostani
- ▨ v strnjem obsegu nenaseljeno ozemlje starejše slovenske dobe

Kranjski Stari vasi, od katerih je ena spadala politično pod Hrvatsko, druga pa pod Kranjsko.⁶ Označbo »krajina« je najti, kot drugod ob mejah starih krajin, tudi v novomeškem okolišju, ki je ležal ob politični meji nekdanje krajine Kranjske. Ime vasi Kronovo ob reki Krki sicer ni spravljeni v zvezo s krajino, gotovo je pa s tem nazivom v zvezi neki Chreyndorf iz 1589 v fari Beli cerkvi in neki Krainpach iz 1456 v šentjernejski fari.⁷ O zaselku Dreniku pri Velikih Brunicah je pa v srednjeveških virih povedano, da leži v Krajini.⁸

Ta v državnem oziru obmejni svet proti Hrvatski je tej na škodo začel v XII. stoletju premikati svoje politične meje proti vzhodu. Ob spodnji Krki se je ta akcija vojaškega, političnega in cerkvenega osvajanja vršila pod vodstvom rodu Spanheimov, ki so si, v teh predelih bogati zemljiški gospodje, ustvarili v Kostanjevici svoje upravno središče in imajo od 1254 v bližnji cisterci svojo pobožno ustanovo. Spanheimi so premaknili politične meje Kranjske na škodo Hrvatske od spodnje Krke na črto onstran Gorjancev, ki poteka, obsegajoča Žumberk, od spodnje Bregane do severovzhodno Metlike.⁹

V novomeškem okraju gre podobna vloga rodu gospodov *Višnjegorskih*. Ti se prvotno niso tako imenovali. Člani tega rodu imajo skrajno svoj glavni sedež na gradu Puchs v dolini zgornje Mure. V prvi polovici XII. stoletja se je pa ena veja tega rodu naselila na svoja kranjska posestva in se začela imenovati po Višnji gori. Na Dolenjskem je segala raztresena posest Višnjegorskih od zgornje Krke, Višnje gore in Litiže do podnožja Gorjancev. Višnjegorski ministeriali in vitezi se imenujejo po Mehovem, Hmeljniku, Hohenavu, Breitenavu (pri Spodnji Straži), Prečni, Zalogu, Otočcu, Prežeku, Mokrem polju (zahodno od Šentjerneja), Kronovem, Čretežu (Reutenberg) in še drugih krajih.¹⁰ Prežek ali Prisekke (in podobno) je Prisekke, to je Prisovo brdo, po pridevku Pris, ki so ga imeli v XII. in začetku XIII. stoletja nekateri člani višnjegorskega rodu, lastniki posesti tudi po Dolenjskem.¹¹

Zaslugo intenzivnejše kolonizacije v okolišju gradu Mehovega, ki je višnjegorski, gre pripisovati temu rodu. Tamošnja Koroška vas ima, po mojem, ime po naseljencih, ki so prišli iz stare domovine rodu Puchs-Višnja gora, Štajerske ob zgornji Muri, ki so jo še do XV. stoletja šteli v političnem pomenu h Koroški.¹² Gospodje iz Kronovega, vitezi Puchs-Višnjegorski, imajo v začetku XIII. stoletja posest tako ob dolenjski Krki kot

ob zgornještajerski Muri.¹³ Do XII. stoletja moramo torej do neke mere računati z dotokom viteštva, mogoče v manjšem obsegu tudi podeželskega prebivalstva, z Zgornje Štajerske, ki je bila takrat deloma še slovenska, na zemljo Višnjegorskih ob Krki in pod Gorjanci.

Višnjegorskim gre glavna zasluga, da so se v XII. stoletju pomaknile politične in za temi tudi cerkvene meje Kranjske preko Gorjancev v današnjo Belo krajino. Novomeški okraj je Višnjegorskim izhodna pokrajina za njihovo ekspanzijo preko Gorjancev v Belo krajino. Obmejno Mehovo je ena glavnih njihovih utrjenih postojank, grad, ki mu je v XII. in XIII. stoletju namenjena vloga takó obmejne obrambne točke kot izhodišča za prekogorjansko ofenzivo.¹⁴

Spanheimi, ki jim je v XII. in XIII. stoletju šla vloga osvajalcev, usmerjenih preko severnih Gorjancev — podobno kot Višnjegorskim ob istem času preko južnih — so si ustvarili v *Kostanjevici* ob Krki svoje tržišče in meščansko naselbino. Škof iz bavarskega Freisinga, Višnjegorskim zemljiški sosed na severu okoli Bele cerkve, Šmarjete in Škocjana, je tudi imel na svojem ozemlju svoj trg, na »*Otoku*« ob Krki severno od Šentjerneja, ki ga srednjeveški viri imenujejo Guttenwerd ali podobno.¹⁵

Višnjegorski take meščanske naselbine v njim pripadajočem odseku ozemlja ob Krki niso imeli in ga tudi niso ustanovili. Kakor da jim zagon njihove ofenzive preko Gorjancev ni dajal časa ali prilike za kaj takega in so nemara raje mislili na tržna in meščanska središča onstran Gorjancev, v politično novo osvojeni zemlji. V času sicer že, ko Višnjegorskih ni bilo več, se imenuje Črnomelj kot h gradu Mehovo pripadajoči trg, prvič 1277, kraj, kjer je bila po izvršeni politični priključitvi h Kranjski ustanovljena pol stoletja poprej matična fara za Belo krajino. Mlajšega nastanka od Črnomlja je Novi trg, takrat tako imenovan v nasprotju k starejšemu Črnomlju, danes Metlika imenovana meščanska naselbina (prvič 1500).¹⁶

Mimo teh Spanheimov, Višnjegorskih, škofov iz Freisinga ter drugih in od njih odvisne zemlje, naseljene s podrejenimi plemiči, vitezi, hlapci in podložnimi kmeti, je po svojem obsegu bila sorazmerno nevelika zemlja svobodnih, pa bodisi da so ti bili plemiškega ali kmečkega stanu. Ni pa manjkalo tudi okoli Novega mesta naslednikov staroslovenskega privilegiranege stanu, kosezov ali kasazov imenovanih. Najdemo jih še globoko v srednji vek v Goriški vasi pri Mirni peči, dalje tik današnjega mesta, po-

tem v Dolenjem Kronovem ob Krki ter v vaseh Orehovici, Vrhpolju in Hrastju pod Prežekom ob vznožju Gorjancev.¹⁷

Tako je bil torej novomeški okraj vse do XII. stoletja državno obmejno ozemlje, a tudi še v naslednjih stoletjih mu gre pomembna vloga pri razširitvi državnih meja preko Gorjancev v Belo krajino. Poleg svetnih meja je omeniti še cerkvene. Krka pri Novem mestu je bila meja med mirnopeško in šmihelsko prafaro. Krka od Šentpetra navzdol pa med šentjernejsko in belocerkevsko. Vendar kak trg ali mesto ob in v bližini teh meja, notranjih in zunanjih, vse do druge polovice XIV. stoletja ni nastal. Šele takrat so v novomeškem prostoru potekajoče meje in interesi mejašev postali pomembni in soodločujoči faktorji pri nastanku nove meščanske naselbine ob Krki.

V drugi polovici XIII. stoletja je postal glavni naslednik zemljiških gospodov v novomeškem okolišu, potem ko so vsi omenjeni Višnjegorski, Spanheimi in drugi po vrsti izumrli, rod *grofov iz Gorice*. Ta je takrat že razpadal v dve veji, v ono ožjih goriških grofov, ki so bili deželni gospodje v Gorici in delu Istre ter Krasa, ter v vejo grofov goriško-tirolskih, ki je od 1279 imela od nemških kraljev v zastavo Kranjsko s Slovensko krajino; nje člani so tedaj tudi vojvode koroski. V novomeškem okolišu prevladuje posest prvo imenovane veje, torej ožje goriške. Gospostva Šumberk, Žužemberk, Soteska, Hmeljnik in Mehovo so v drugi polovici XIII. in v prvi polovici XIV. stoletja goriška.¹⁸

Največji protivniki politične oblasti in zemljiškega gospostva Goriških obeh vej so bili *Habsburžani*. Do leta 1355 bi mogli tekmujočo oblast obeh mogočnih rodov označiti glede na slovensko zemljo še kot neke vrste habsburško-goriško ravnovesje. Ko pa je tega leta izumrla tirolsko-goriška veja Goriških v moškem rodu, so nasledili Habsburžani njeno politično gospostvo na Kranjskem, kmalu pa tudi naskočili dolensko zemljiško posest še preživele goriške veje. Poskus iz leta 1358, polastiti se je že tedaj, se sicer ni posrečil, toda zaradi tega Habsburžani svojega prizadevanja in naporov niso opustili.¹⁹ Včlenili so jih v stremljenja, ki so značilna za habsburško politiko na slovenskih tleh v XIV. stoletju: doseči preko naših tal dostop do morja. Člen v verigi te politike je *ustanovitev Novega mesta* leta 1365 po enem najvnetejših zastopnikov omenjene habsburške politike v XIV. stoletju, vojvodi Rudolfu IV.

Z vključitvijo Kranjske 1355. leta so se Habsburžani ob kraških prehodih na razda-

ljo 40 do 50 km zračne črte približali morju. Vse njihovo prizadevanje v naslednjih desetletjih gre za tem, kako prodreti kraško pregrado, ki jim je še zapirala pot do Tržaškega zaliva in Kvarnera. V dosego tega cilja, za politično osvojitve, obvladanje prometnih potov in gospodarsko penetracijo ob njih, je bilo treba uravnati primerno politiko proti gospodom, ki so takrat na jugu Kranjske in na Krasu imeli še odločujočo besedo. Med njimi je bil tudi goriški grof.

Pregrado, ki je Habsburžanom na jugu Kranjske in na Krasu še zapirala pot do morja, začno ti sredi XIV. stoletja rušiti z veliko doslednostjo. Postojanka za postojanko pripade Habsburžanom. S posebnim uspehom je to politiko vodil vojvoda *Rudolf IV.* (1358—1365). Na kraških prehodih je pridobil z veliko doslednostjo postojanke in pristaše. Turjaški se mu predajo in sprejmejo od Rudolfa oglejski fevd Nadlišek ob starem potu, ki je vodil iz ljubljanske kotline na Kras. Ob njem pride nekako ob istem času pod Habsburžane tudi Postojna. Od oglejskega patriarha je v koprivniškem miru leta 1362 dobil Rudolf vse fevde patriarhata na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, v Slovenski krajini in na Krasu. Z istrsko vejo goriških grofov je pa sklenil Rudolf leta 1364 dedno pogodbo, ki je Habsburžanom obetala nasledstvo v goriški Istri, v Slovenski krajini in v Metliki, do česar je deset let zatem (1374) tudi prišlo.²⁰

Deželnoknežjo oblast nad Kranjsko, posest, pridobljeno s smotrno politiko prodiranja na morje, in pričakovano nasledstvo obsežne goriške posesti na Dolenskem in v Beli krajini je morala habsburška oblast tudi vojaško in gospodarsko osvojiti in svojemu gospostvu zagotoviti. V tem vidim glavni pomen ustanovitve nove meščanske naselbine ob Krki leta 1365. Razen tega je ta nastala na meji tedanjih dveh glavnih zemljiškoposestnih kompleksov Dolenske, habsburškega in goriškega. Bila je Habsburžanu sredstvo gospodarske in vojaške penetracije na enem izmed potov, ki vodijo iz zaledja k toliko zaželenemu morju, postavljena pred še goriška Mehovo in Hmeljnik, torej na rob zemlje grofa goriškega, ki pa bo že čez kratko desetletje habsburška.

Toda ali ni bilo druge meščanske naselbine v tem delu Dolenske, ki bi bila utegnila opravljati naloge, namenjene Novemu mestu? Freisinški trg Otok ali Gutenwerd ob Krki je v razpadanju. Nekdaj španheimska Kostanjevica ni nikdar opravljala oziroma mogla opravljati tistih nalog, ki so jih ji njeni ustanovitelji namenili. Potrebno je bilo torej

novo gospodarsko središče in utrjeno vojaško oporišče više zgoraj ob Krki, ki naj bi kot konkurenčna habsburška postojanka pritegnila nase tudi promet iz že obstoječih goriških trgov v »Metliki«: Novega trga (danes mesto Metlika) in Črnomlja, obvladala pota od tam in tja ter takó pripravljala politično pripadnost še goriškega dela Dolenjske in Bele krajine Habsburžanom.

S tem smo se približali v literaturi že obravnavanemu vprašanju, kaj je bilo prej na mestu današnjega Novega mesta, ali je to nova meščanska naselbina, nastala, kot pravi pravnozgodovinsko izražanje, »na zeleni trati« ali »iz divjega korena«, ali pa navezuje na neko že od prej tamkaj obstoječe tržišče ali selišče.

Vse kaže, da je verjeti poročilu stiškega kronista Pavla Puclja, ki pravi v svoji kroniki iz leta 1719, da je leta 1365 prejel stiški opat od avstrijskega vojvode Rudolfa IV. nekaj posestev v zamenjavo »za kraj Gradec ali vas, kjer je sedaj Novo mesto«. ²¹ Stiška posest na mestu in v bližnjem okolišu današnjega Novega mesta se da v virih tudi sicer dokazati. ²² Vojvoda Rudolf si je za ustanovitev nove meščanske naselbine priskrbel torej zemljo od cerkvenega gospoda, kar je bilo nemara laže, kakor dobiti jo od svetnega zemljiškega gospoda.

Novo mesto torej ni nastalo na ozemlju, ki bi bilo do takrat nenaseljeno, po drugi strani pa tudi ne, kot mnoga naših mest, na mestu ali v neposredni bližini kraja, kjer se je že prej trgovalo in kjer je že bilo neko tržišče. Novo mesto je ustanovljeno neposredno kot meščanska naselbina, brez predhodnega trga kakršnekoli vrste, o katerem bi vedeli, a to na kraju onod že od poprej obstoječe vasi z značilnim imenom Gradec.

To ime novomeškega predhodnika, Gradca, je vredno pozornosti. Takih mest, ki so nastala na mestu ali v bližini nekega gradca in celo prevzela ime Gradec, s čimer nam je razumeti utrjen prostor zgodnje slovenske dobe, in včasih po njem imenovano tamkaj nastalo naselbino, poznamo več. Naj omenim Slovenj Gradec, ki je nastal pod staroslovenskim gradcem in v bližini starega tržišča pod goro sv. Pankracija; navedem naj zagrebški Grič, kar je nastalo iz Gradec, današnji zagrebški Gornji grad; omenim naj glavno mesto Štajerske ali Nemški Gradec, ki ima tudi ime po nekdanji slovenski utrjeni postojanki na grajskem griču. Taki staroslovenski gradci so pa glede svojega položaja in nastanka vezani zopet prav pogostokrat na še starejša gradišča. Tudi za nastanek slovenskega srednjeveškega mesta na

mestu ali tik gradišča, oziroma ob vaseh, po teh imenovanih, imamo primere. Brežice so nastale ob vasi z imenom Gradišče, ki pa se je z današnjim mestom povsem spojila; Ljubljana je nastala ob gradišču iz rimskih časov; kar ob dveh gradiščih pa gorenjska Radovljica. ²³

Že ime Gradec govori za nekaj utrjenega. Zavarovan položaj na polotoku, ki ga od treh strani obdaja voda, je bil za tak staroslovenski gradec kot ustvarjen. Upravičena je domneva, da ga je iskati na višinah današnjega Kapiteljskega hriba. Jedro nove meščanske naselbine je pa nastalo ob tem gradcu na vrhu, nekoliko vstran od njega. Seveda je meščanska naselbina stari Gradec vključila v svoj obseg in ga v taki meri preraščala, da mu je celo zatrla ime. Podobno je Slovenj Gradec nastal ob gradcu, toda tako daleč stran od njega, da se z njim spojiti ni mogel. Z Novim mestom bi najraje primerjal srednjeveške Brežice, kjer je mesto vključilo vas Gradišče, ob kateri je nastalo, v svoj obseg v taki meri, da je, kot pri novomeškem gradcu, starejše vaško ime povsem izginilo iz spomina. Podoben geografski položaj kot Novo mesto ima belokranjski Gradec; kot Novo mesto v zavoj Krke tako je belokranjski kraj, ki pa mu je staro značilno ime ostalo, položen v zavoj Lahinje.

Novo mesto ni torej, kar se obrambne funkcije tiče, brez tradicije. Ta je celo kaj stara, saj kaže ime gradec, da sega že v zgodnjo slovensko dobo. Prekinjena za stoletja, je ta obrambna funkcija zaživela zopet ob ustanovitvi mesta, ki so ga začeli imenovati »novoc«.

Mimo kolonizatoričnih, političnih in obrambnih so pa bili še gospodarski in prometni razlogi odločilni za nastanek nove meščanske naselbine ob Krki. Mimo podolžnega pota ob reki, ki je pustil svojo sled v zgodovini kolonizacije, je poudariti še transverzalno smer, ki Krko prečka. Kaže, da je taka pot vodila preko Krke v novomeškem prostoru že pred ustanovitvijo Novega mesta, vendar ne točno na prostoru današnjega mesta, marveč nekoliko nad njim, pri Brodu, kjer je prehod preko reke družil pota iz obeh prafara, razmejenih po Krki, mirnopeške in šmihelske. Vasicina in prehod Brod nad Novim mestom se kmalu po ustanovitvi mesta imenujeta v virih tudi Stari brod, pač v razliko k »Novemu brodu«, ki je po ustanovitvi nove meščanske naselbine in zavoljo prisilnih cestnih smeri od ustanovitelja določenih nujno moral nastati tik ob Novem mestu. ²⁴ Novo mesto je torej prevzelo, z majhno premaknitvijo, tudi križišče potov,

ki naj bi po namerah njegovega ustanovitelja usmerjala odslej promet in trgovce iz Hrvatske preko mesta ob Krki notri v Kranjsko in do morja in seveda tudi v nasprotno smer.

Tako je torej Novo mesto *ново* le do neke mere. Novo ni po načinu, kako se je naslono na neko prejšnjo vas z značilnim imenom Gradec; meščanske naselbine s tako tradicijo poznamo tudi drugod. Pač pa je Novo mesto novo, se po tem razlikuje od mnogih slovenskih mest in se je kot tako tudi vtisnilo v spomin sočasnikom njegove ustanovitve, da nimamo pri njem dokaznega tržišča pred nastankom mesta samega, da se to mesto pojavi naenkrat kot kraj, s tržnimi, sodnimi in drugimi pravicami po ustanovnem pismu obdarjen, v katerega je, kot kaže, zaukazal razvoju mest in meščanstva naklonjeni ustanovitelj po svoji vladarski volji zbirati in naseljevati prebivalstvo, kraj, ki ga je s trdno obmejenim pomirjem ločil izpod oblasti deželskega sodnika in podredil mestnemu sodniku.²⁵ Od kod je bilo to novo prebivalstvo in kakšne so bile v podrobnostih njegove pravice in dolžnosti, o tem razpravljati pa sega že izven okvira te razprave, ki ji je bil v prvi vrsti namen, pokazati na kolonizatorične, politične, obrambne in gospodarske pogoje, ki so bili odločilni, da je ob reki Krki zrastle v drugi polovici XIV. stoletja nova meščanska naselbina.

OPOMBE

1. Moja Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije, 34, in Glasnik Muzejskega društva, 18 (1937), 48. — 2. V kostanjevškem urbarju iz ok. 1352–50 (f. 10' v Narod. in univ. biblioteki v Lj.) je naštet nekaj Chrentzlinzdorf. 1351 se omenja Sand Goergen (to je vas Sentjurje pri Mirni peči) z lego pri nekem Chraenczleinsdorf (listina v Kapiteljskem arhivu v Novem mestu). Pred 13. avgustom 1250 je pa neki Otto Crencaal dal Stični dve kmetiji pri Hmeljniku (Schumi, Urkundenbuch, II, 135). Po tem Crencazelu ima vas mogoče ime in je nemara Hmeljčič, Sentjurju sosedna vas, ki se s tem imenom v srednjeveških virih sicer ne omenja. — 3. Primeri: Goriška vas pri Mirni peči 1382: czu den Puheln (listina v Kapiteljskem arhivu v Novem mestu); Mačkovec 1490: Kaczendorff (listina prav tam); Kamnje pri Hmeljniku 1420: Staindorff (Mitt. des Musealvereins f. Krain, XX, 186); Grčevje 1477: Gertzendorff; Skrjanče 1477: Lerchendorff; Loška vas 1477: Sand Martin in der Aw (deželnoknežji urbar za Kranjsko iz 1477 v Drž. arhivu na Dunaju, f. 38, 38', 39, 51, rokopis Bl. 518). — 4. Navajam prvo po času znano mi navedbo v virih: Gottendorff 1436 (celjske fevdne

knjige, kod. Bl. 313 v Drž. arhivu na Dunaju, f. 20' in f. 85'); Geresdorff 1477 (urbar kot pri op. 3); Rüdigersdorf 1589 (listina v Kapiteljskem arhivu v Novem mestu); Pudmansdorff! 1424 (listina prav tam). — 5. L. Hauptmann, Entstehung und Entwicklung Krains, v Erläuterungen zum historischen Atlas der österr. Alpenländer, I/4, 351. — 6. Moja izvajanja v Glasniku Muzej. društva, X (1929), 31. — 7. Za Kronovo = Krainau: Hauptmann, Erläuterungen, 369; drugače Kelemina v Glasniku Muzej. društva, 18 (1937), 139. — Chreyndorf, listina 1389 v Kapiteljskem arhivu v Novem mestu; Kreyndorff 1459 febr. 12 (listina v Drž. arhivu v Ljubljani); Krainpach... in sannd Bartholome pharr 1436 (celjske fevdne knjige, fol. 79, kot pri op. 4), mogoče Cadreški potok, ki teče skozi Kranjsko Staro vas? — 8. In der Krain bei Dremnig 1436 (celjske fevdne knjige, fol. 120, kot zgoraj pri op. 4). — 9. Hauptmann, Erläuterungen, 406. — 10. Hohenau pri Prežeku (L. Hauptmann o višnjegorskih ministerialih in kraju Hohenau: Erläuterungen, 396, 397). — Ok. 1180 višnjegorski ministeriali v: Priseche (Prežek), Hohenowe, Prekan (Prečna), Prancevege (Breitenau) in Solch (Zalog), Gradivo za zgod. Slovencev, IV, 637. — 1254 se omenjajo med tistimi, ki so bili »de familia et domo quondam nobilis comitis Albrehti de Weihselberch et nobilis viri dicti Preis« in ki so tedaj prešli na freisinskega škofa, gospodje iz Creteža, Otočca, Mokrega polja, Prežeka, Otoka (Gutenwerde), ter dalje (parantela illa que sumpsit originem de genere illorum qui dicuntur Chauzer« in »parentela que est de genere illorum de Preutenowe« (Fontes rer. Austr., II. Abt., zv. 31, str. 170, 171). — Hohenaw 1506 in 1507 freisinski (Fontes rer. Austr., II. Abt., zvez. 33, str. 24, 39). — 11. Posest: Gradivo, IV, 150, 211, 312. — (Albertus de) Priseche prvič okoli 1180 v neki listini Henrika Prisa, pač tega ministerial (Gradivo, IV, 637). — Prim. tudi L. Hauptmann v Radu jugoslav. akademije, knjiga 250, str. 238 in 239. — 12. Glasnik Muzej. društva, 1937, 46, 47. — 13. Gradivo, V, 177, 291, 379. — 14. Gradivo, IV, 921; V, 775. — L. Hauptmann, Erläuterungen, 396, 406. — 15. F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, 10. — 16. F. Schumi, Archiv für Heimatkunde, I, 239; II, 245; Gradivo, V, 486. — 17. V štirih listinah kapiteljskega arhiva v Novem mestu (1423, 1428) meja pri Novem mestu »von dem kases vnczt auf Bodyn«, »a kases usque ad Wodyn«. — »Edlingtumb zu Kraste« (celjske fevdne knjige 1436, fol. 31, kot zgoraj v op. 4). — Mitteilungen des Musealvereins für Krain, 14 (1901), 58, 60, 70. — L. Hauptmann v Zborniku kralja Tomislava (Zagreb 1925), 301, 302. — 18. L. Hauptmann, Erläuterungen, 439. — 19. Johannis abbatiss Victorienensis Liber certarum historiarum, ed Schneider, II, 181, 204. — Rubeis, Monumenta eccl. Aquilejensis, stolpec 871. — 20. Wl. Levec v Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung, 19 (1898), 261; M. Wutte, prav tam, 38 (1918), 292 dalje; Hauptmann, Erläuterungen, 436 do 437, 439. — 21. Puzel, Idiographia... monasterii Sitticensis (rokopis Drž. arhiva v Ljubljani). — 22. Stiška posest pri Soteski ob Krki, v Meniški vasi (ki ima po stiških menihih ime), Dolenjskih Toplicah, Malenski in Ivanji vasi pri Mirni peči (Kos v Glasniku Muzej. društva, 1937, 44, 45, 48, 50). — Stiška posest v Zdinji vasi 1252 (Schumi, Urkundenbuch, II, 157), Kamnici okoli 1400 (Mitteilungen des Musealvereins f. Krain, II, 21) in 1352 v nekem Muenichhof (Glasnik Muzej. društva, 1937, 139). — Stiško posest v Ločni (1277), Bršljinu (1330–32) in Kamnici (1349) omenja po Puclju Hitzinger (Mitteilungen des Histor. Vereins f. Krain, 1859, 4). — 23. Slovenji Gradec: H. Pirchegger, Geschichte der Steiermark, I, 45, 381. — Zagrebški Gradec: prim. Vl. Mažuranič, Prinosi za hrv. pravnopovj. rječnik, 345, 352; P. Skok, Toponomastički prilozii, Casopis za slov. jezik, književnost in zgodovino, ? (1928), 4, 13 dalje. — Nemški Gradec: F. Popelka, Geschichte der Stadt Graz, I. — Brežice: M. Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, I, 26. — Radovljica: rokopisna razprava H. Uršiča o začetkih in razvoju mesta. — Prim. M. Kos, Gradišče in Gradec v slovenskem srednjem veku, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 22 (1941), 116 dalje. — 24. An dem Altenfurt in Honigstainer phaar bei Grublach, 1436, 1444 (celjske fevdne knjige, fol. 65', 112, kot pri op. 4) Kasneje le Furt ali Vrfart. — 25. O tem deloma I. Vrhovce, Zgodovina Novega mesta, 9 dalje in tam objavljena ustanovna listina po prepisu iz 1602 (str. 309); F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, str. 12 (ter na nekaterih drugih mestih te razprave).

